

РЕЛІГІЙНА СВІДОМІСТЬ В УКРАЇНІ У СИСТЕМІ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

У статті визначаються основні чинники формування релігійної свідомості в українському суспільстві та їх вплив на її активізацію і сучасний стан.

Актуальність дослідження

В останнє десятиліття в Україні відбувається активізація релігійного життя та посилюється вплив релігії на різні сфери життєдіяльності суспільства. Протягом цього періоду українське суспільство сформувало стійкий інтерес до релігійних традицій та розуміння релігії і релігійних організацій як важливих соціальних інституцій. В умовах соціальних трансформацій відбувається зростання кількості релігійних організацій, загального рівня релігійності населення. Одним із виявів такого роду процесів є активізація релігійної свідомості, що підвищує значущість питань, пов'язаних з її функціонуванням на суспільному та індивідуально-особистісному рівнях.

Аналіз досліджень і публікацій

Питанням визначення та характеристики факторів, що вплинули на формування релігійної ситуації в сучасному українському суспільстві, взаємозв'язок етнічних, політичних, культурних процесів з релігійними, присвячено низку праць вітчизняних учених: В. Бондаренка, Н. Дудар, В. Єленського, М. Кирюшко, П. Косухи, П. Кравченко, В. Любашенко, М. Рибачука, В. Рички, Л. Рязанової, О. Сагана, В. Шуби, П. Яроцького та ін. Аналізувалися, зокрема, історичні аспекти розвитку окремих конфесій в Україні, визначалася роль та місце християнської традиції у формуванні національної культури, характеризувалися детермінанти сучасного стану релігійності населення. У цих дослідженнях відобразилося застосування філософських, соціологічних, релігієзнавчих, культурологічних підходів до проблем сучасної релігійної свідомості.

Постановка завдання

Потребують подальшого розкриття соціально-філософські аспекти впливу різних факторів історичного, політичного, економічного та етнокультурного характеру на стан і тенденції у релігійній свідомості сучасного українського суспільства, специфіку уявлень про світ та суспільство, що формуються в її рамках. Тобто з'ясування залежності процесів, що відбуваються в релігійній свідомості, від сучасних суспільних трансформацій. Для вирішення цього питання ми вважаємо необхідним встановити соціально-філософський зміст сучасних процесів у релігійній свідомості українського суспільства. Тому метою цієї статті є визначення основних чинників формування релігійної свідомості в українському суспільстві та їх вплив на її активізацію і сучасний стан.

Основна частина

Процес актуалізації релігійної свідомості у сучасному українському суспільстві полягає у відновленні системи цінностей традиційних релігій (християнства та ісламу), поширенні нетрадиційної релігійності та вірувань архаїчного типу у рамках неоязичницьких течій та елементів первісних анімістичних, фетишистських і магічних уявлень. Кожна з цих тенденцій опосередкована впливом низки провідних факторів глобального та національного рівня. До вагоміших чинників, що істотно вплинули на сучасний стан релігійної свідомості в Україні, ми віднесли такі: історичні особливості релігійного розвитку українського суспільства, вплив світської ідеології радянського періоду, загальносвітові тенденції у розвитку релігійної свідомості у перехідну до постмодерну епоху, а також політизація релігійної сфери.

Для сучасної епохи, яка у культурному відношенні визначається як перехідна від модерну до постмодерну, характерною є низка взаємопов'язаних релігійних та соціальних процесів. В їх основі міститься комплекс соціокультурних трансформацій в умовах переходу до постіндустріального суспільства, які відбуваються у напрямку формування багатоманіття норм, цінностей та стилів життя [5]. Внаслідок цього змінюється загальний характер суспільних суперечностей, який набуває більш екзистенційного, а не соціально-політичного характеру, що передбачає принципово інший спосіб розуміння зв'язків суспільства та особистості. Зазначені процеси у структурі сучасної релігійної свідомості обумовлюються особливостями релігії як форми суспільної свідомості, особливостями теоретичного та буденного рівнів релігійної свідомості, а також конфесійною специфікою релігійної догматики. При цьому модерністські тенденції у сучасній релігійній свідомості поєднуються з консервативними та архаїчними. Основним чинником, який зумовив механізм та загальний характер сучасних трансформацій у структурі суспільної свідомості, є феномен науково-технічного прогресу та його глобальних наслідків, зокрема: урбанізація суспільного життя, трансформація традиційних сімейних структур та відносин, формування секулярно-раціоналізованої системи організації праці, що сприяло створенню мобільної атмосфери життя. Ці процеси мають глобальний характер і впливають на стан та динаміку всіх світових релігій.

На основі зазначених явищ сформувався новий спосіб життя, оснований на динамічному типі мислення,

спрямованому на постійне оновлення соціокультурного середовища. Ґрунтуючись при цьому на науковій парадигмі, подібний спосіб суспільного буття породжує і новий характер світовідношення як протилежність світобаченню релігійної та загалом традиційної свідомості. Сучасне індустріалізоване місто формує секулярно-інтернаціоналізований варіант масової свідомості і, відповідно, спосіб життя, морально-психологічну атмосферу та ціннісні орієнтації, автономні від впливу традиційної релігії та церкви. Але релігійна свідомість не залишається поза суспільними процесами, що відбуваються, тому внаслідок дії багатьох чинників внутрішнього та світового масштабу у ній об'єктивно складаються передумови для появи релігійних інтерпретацій нових явищ світового соціокультурного процесу.

У структурі сучасної релігійної свідомості спостерігаються тенденції її переорієнтації від теоцентризму до антропоцентризму та космоцентризму в поєднанні з егоцентричним переживанням людини за власну долю. Це відбувається у формі деритуалізації, демістифікації та десакралізації релігійної свідомості, стихійному формуванню аморфних і універсалістсько-космополітичних її моделей, як результату адаптації релігії до умов сучасного суспільства. Це виявилось у поширенні загальносхематичних уявлень, коли надприродне уявляється не в образі окремої істоти (як чуттєво-образного уявлення про Бога), а у вигляді певної природної сили, космосу, ототожнюється із мораллю, совістю, добром та істиною. З другого боку, ідеї провіденціалізму, есхатології, надприродного все більше заміщуються світськими елементами, а безпосередньо поняття Бога у масовій релігійній свідомості стає все більш суперечливим та розмитим, що знайшло вираження в ототожненні релігії і совісті, доброзичливості у міжособистісних відносинах.

Розглядаючи ситуацію Нового часу, М. Хайдеггер характеризує одне з явищ цього періоду як знебоження. Воно не зводиться до простого вигнання богів та грубого атеїзму, а постає як подвійний процес. З одного боку, картина світу розхристиянижується, оскільки вводяться нові засади світу як безкінечного, безумовного та абсолютного, з другого боку, відбувається перетлумачення християнства на відповідний світогляд. Тому знебоження є станом принципової невирішеності відносно Бога і богів, проте воно не виключає релігійності, а завдяки цьому відношення до богів уперше тільки і перетворюється на релігійне переживання [11, с. 42]. Таке емоційно-моральне тлумачення релігії, розуміння її як комплексу певних почуттів і настроїв, особливого душевного стану людини характерні сьогодні не лише для теоретичного, а й для буденного рівня релігійної свідомості.

Вплив історичного чинника релігійного розвитку на сучасний стан релігійної свідомості в Україні виявився, перш за все, в існуванні глибоких історичних коренів своєрідного двовір'я на рівні масової релігійної свідомості, наявності значної дохристиянської традиції в її структурі. З другого боку, на особливості релігійної свідомості України мали вплив перипетії історичного розвитку українських земель. Конкретно це виявилось у своєрідних формах консерватизму української народної релігійної свідомості, що виражено у збереженості її загальної "софійності", як елементу релігійної традиції Київської Русі. Ця та інші особливості сучасної релігійної свідомості в Україні є наслідком тривалих міжконфесійних стосунків. Крім того, різні історичні умови суспільного розвитку окремих земель України склали основу сучасних регіональних відмінностей у характері релігійності населення, особливостях релігійної свідомості, в орієнтації на певні культурні та соціальні цінності [3; 6].

Аналіз історичного чинника релігійного розвитку українського суспільства допомагає дійти висновків про те, що сучасний період успадкував низку важливих соціальних функцій релігії та особливостей релігійної свідомості, які випливали з конфесійної специфіки релігії та її взаємодії з іншими формами суспільної свідомості. Зокрема, до таких важливих аспектів належать ступінь укоріненості та характер синкретизму монотеїстичних релігійних уявлень із комплексом язичницької світоглядної традиції. Наявність у структурі сучасної релігійної свідомості елементів дохристиянських вірувань, їх поширеність у вигляді народних традицій і звичаїв є важливою передумовою виникнення неорелігійних рухів язичницького спрямування з відповідним варіантом релігійної свідомості.

Безпосередній вплив на стан сучасної релігійної свідомості в Україні мав характер політичної та ідеологічної системи радянського періоду. Релігійна свідомість як одна з форм суспільної свідомості зазнавала неоднозначних у часі та інтенсивності впливів з боку ідеології та політичного апарату держави. Для сучасного українського суспільства актуальнішим є питання взаємодії релігійної традиції та світських ідеологій авторитарного типу, які тривалий час перебували у непростих взаємовідносинах, що відобразилося на загальному стані масової свідомості населення. Головною в цій проблематиці є історична наступність і спадковість основних внутрішніх складових та ідейних основ релігійних і світських ідеологій, зокрема у плані впливу на сучасний характер релігійної свідомості.

Представники російської релігійної філософії (М. Бердяєв, С. Булгаков, Л. Карсавін), аналізуючи причини привабливості марксистського соціального вчення, акцентували увагу на його релігієподібних рисах про звільнення у майбутньому досконалому суспільстві, у месіанському призначенні пролетаріату, проводячи пряму аналогію між історизмом марксизму та історіософією християнства [2, с. 70; 4, с. 39; 43; 8]. Це своєрідне заміщення християнства світською ідеологією та перенесення православних прагнень на проголошені комунізмом цілі пояснювалася суперечностями вітчизняного менталітету – поєднанням західних впливів та типом релігійності, сформованим східним православ'ям. Загалом, у процесі взаємодії світської марксистської ідеології та православного християнства проявляються дві основні риси: заперечення та імітація [2, с. 25]. У зв'язку з формуванням "теології звільнення" певна внутрішня спорідненість марксизму і християнства характеризується співіснуванням за принципом доповнюваності [11, с. 77]. Тому вплив світської ідеологічної та політичної системи радянського періоду на сучасний стан

релігійної свідомості в Україні виявляється у формуванні "релігійних" ознак пануючої світської ідеології, яка акумулювала в собі значний ціннісний потенціал традиційного православного світовідношення перш за все у парадигмі морально-етичного життя та соціальної справедливості. Це виявилось також у поширенні нерелігійних форм суспільної свідомості на основі гуманістичного атеїзму і раціоналізму. Звідси виникли явища "розмивання" віри та деформації механізму набуття релігійності, що вплинули і на особливості відтворення змісту релігійної свідомості [7]. Отже, у пошуках виходу із духовної кризи і стабільної екзистенційної основи релігія, як система життєвих орієнтирів та готовий до сприйняття соціальний інститут найбільше відповідає функції заміщення вилученої і девальвованої світської ідеології. Основними спільними ідейними рисами, які сприяли такому заміщенню, виступали універсалізм релігії та світської ідеології як форми ціннісних орієнтацій через включення у свою структуру загальнолюдських цінностей. З другого боку, трансформація соціальної структури населення за рахунок розмиву селянського прошарку з його культурно-релігійними традиціями і формування натомість нових суспільних прошарків з раціоналізованим типом свідомості, зумовило специфіку протікання сучасних тенденцій релігійної свідомості саме в руслі та за закономірностями, характерними для зазначеного типу свідомості. Останнє знайшло відбиток у новому синкретизмі як поєднанні науково-раціоналістичних, релігійних та позаконфесійних ірраціональних елементів, що безпосередньо пов'язано із загальносвітовими постмодерними тенденціями еволюції сучасної релігійної свідомості ("білянаукові міфи", містичні та магічні уявлення та ін.) [1, с.817-827]. Це стало основою формування релігійної свідомості та передумовою поширення низки нетрадиційних релігійних рухів, які мають раціонально-наукову компоненту (саєнтологічні рухи).

Одним із наслідків впливу соціально-політичної спадщини на умови функціонування релігійних інституцій та формування сучасного стану релігійної свідомості є політизація релігійної сфери в Україні. Вплив цього чинника на сучасний стан релігійної свідомості України відображується у кількох аспектах: у певній кореляції політичних уподобань віруючих та населення з їх конфесійними ознаками; у регіональних відмінностях процесу формування релігійної свідомості; у співвіднесеності віри з певною соціокультурною традицією; у ролі релігійних інституцій та ідеології як опозиції світській владі. Уявлення про те, що є найважливішим для розвитку сучасного українського суспільства, оцінка значення різних напрямів суспільного розвитку та соціальних цінностей, передбачає оперування суспільною свідомістю певними політичними ідеологемами та соціальними міфологемами. При цьому особливості їх сприйняття різними групами населення однієї країни залежать від особливостей їх менталітету, культурного рівня, світогляду. Така залежність простежується й у співвідношенні політичних ідеологем та релігійної свідомості, визначаючи в багатьох випадках її соціальний зміст [10].

Так, за останніми дослідженнями, на початку нового століття у масовій свідомості українського суспільства набули поширення три типи ідеологем, які пов'язані відповідно з трьома ціннісними орієнтаціями: на "проринково-прозахідні" цінності; на "традиціоналістські" цінності; на "соціалістичні цінності – цінності слов'янської єдності, що розглядаються як провідні ідеологічні доміанти масової свідомості в сучасній Україні. У цій ідеології її прихильників в Україні найбільше приваблює певний геополітичний та культурний аспект, що полягає у критичному ставленні до базових західних цінностей, її здатності поряд із православ'ям стати ідейним підґрунтям слов'янської єдності. За таких умов традиційне православ'я сприймається свідомістю як засіб духовного дистанціювання від Заходу, як "антизахідна цінність", на відміну від цінності збереження християнських традицій загалом, і тому розширення впливу православ'я оцінюється позитивно [9, с. 44, 50].

Політизація релігійної свідомості найповніше виявила як позитивний, так і негативний аспекти активізації суспільної ролі релігії. Саме в цій сфері створюються передумови для поширення міфологізації суспільної свідомості. Слід відмітити, що цей чинник у найближчому майбутньому буде відігравати одну з головних ролей у міжконфесійному діалозі в Україні. У єдності з фактором історичних умов розвитку релігії сучасні процеси політизації обумовили випереджаючі темпи зростання зовнішньої релігійності (відвідування храмів, богослужінь, участь в обрядово-культурній діяльності) та активізації релігійної свідомості переважно у сферах етнокультурного й політичного життя, яке є важливим чинником суспільної та індивідуальної ідентифікації.

Висновки

Отже, основними чинниками, що вплинули на сучасний стан і тенденції релігійної свідомості в Україні, є: історичні особливості релігійного розвитку українського суспільства; вплив світської ідеології радянського періоду; загальносвітові тенденції у розвитку релігійної свідомості у перехідну до постмодерну епоху; а також політизація релігійної сфери. Їх взаємодія сприяла становленню сучасного характеру процесу активізації релігійної свідомості, її взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості. Це зумовило загальний характер домінуючого типу свідомості як переважно світського з елементами релігійного, псевдорелігійного, міфологічного та наукового світогляду. Зв'язки між світоглядними елементами свідомості мають риси нестійкості, еkleктичності, неструктурованості.

Список літератури

1. *Академічне релігієзнавство / редактор Колодний А. – К.: Світ Знань, 2000. – 864 с.*
2. *Бердяев Н. Я и мир объектов. // Бердяев Н.А. Философия свободного духа. – М.: Республика, 1994. – 480 с.*

3. *Биченко А., Дудар Н.* Релігійність українського суспільства: рівень, характер, особливості // Національна безпека і оборона. 2002.– № 10.– С. 19–21.
4. *Булгаков С.* Свет невечерний. – М.: ФОЛІО, 2000. – 672 с.
5. *Ваторопин А.* Религиозный модернизм и постмодернизм // СОЦИС. – 2001. – 11. – С. 84–93.
6. *Дудар Н., Шангіна Л.* Віра й релігія в житті українців // Національна безпека. – 2000. – № 10. – С. 83–98.
7. *Игнатов А.* Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. – 2001. – № 4. – С. 25–30; 11.
8. *Карсавин Л.* Религиозная сущность большевизма // Звезда. – 1994. – № 7. – С. 169–174.
9. *Мищенко М.* Особливості сприйняття ідеологем прихильниками різних політичних течій. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – №3. – С. 42–50.
10. *Рязанова Л.* Релігійний ренесанс: спроба соціологічної діагностики // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 114–125.
11. *Хайдеггер М.* Время и бытие. Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – 323 с.